

О. О. ТИЩЕНКО-МОНАСТИРСЬКА

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: tyshchenko.monastyrska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8515-1657>

ІНШОМОВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ СТИЛІСТИЧНОЇ СИНОНІМІЇ У КРИМЧАЦЬКІЙ МОВІ

Стилітичні синоніми або гендіадіс (латинізована форма давньогрецького виразу *ἐν δὴ δύοιν* «один через два») є важливою характерною рисою біблійних текстів, особливо Старого Завіту. Водночас дослідники часто фіксують явище гендіадіс у староосманських художніх творах та документах. Не випадковою є фіксація цього явища у фрагменті книги Даниїла у кримчацькому рукописі «Джонк Йосифа Габая», який датується початком ХХ ст. Рукопис зберігається у Кримському етнографічному музеї м. Сімферополя. Як свідчать лінгвістичні дані, Книга Даниїла була перекладена кримчацькою мовою у більш ранній період та є зразком гебрійсько-тюркської перекладної літератури. У тексті часто вживається прийом стилістичної синонімії, для застосування якого перекладач використовує різні стратегії. Найчастіше в конструкції вжито два іменники або два дієслова, складні дієслова, що складаються з імені та допоміжного дієслова, з'єднані сполучником. Вирази, які складаються з питомого слова та слова іншомовного походження або запозичені слова з тюркськими суфіксами, мають однакове значення. Утворюючи стилістичні синоніми, кримчацька мова використовує доволі широке коло запозичень: гебрійсько-тюркські, гебрійсько-арабські, арабсько-перські, персько-тюркські, арабсько-монгольські, арабсько-тюркські. Декотрі з них є релігійними гендіадіс, типовими для мови Біблії. Явище гендіадіс не фіксується у фольклорних текстах, що також містяться в рукописі Йосифа Габая, а є характерною рисою релігійних текстів.

Ключові слова: синоніми, кримчацька мова, Книга Даниїла, гендіадіс.

Стилістичні синоніми, або явище гендіадіс (латинізована форма від грец. *ἐν δὴ δύοιν* «одне через два») є характерною рисою турецької літератури османського періоду. Водночас дослідники визнають це явище як типову рису, притаманну мові Біблії, особливо Старого Завіту [Lillas]. Групи слів, різних частин мови, що утворюють гендіадіс, трактують як фігури мовлення, стилістичні фігури, тропи. Фіксація цього явища у біблійному фрагменті книги Даниїла у кримчацькому рукописі Джонк Йосифа Габая початку ХХ ст. з фондів Сімферопольського етнографічного музею є не випадковою та має свою специфіку й історичний контекст. На прикладі стилістичних синонімів спостерігаємо, як гебрійські та османські культурні, літературні, мовні, стильові традиції позначилися на мові та літературі етнічних груп

Криму, зокрема кримчаків. Переклад зазначеного тексту відбувався, вірогідно, не без впливу караїмського середовища¹ в османський період та є зразком юдео-тюркської літератури османської доби. Текст фрагмента зберіг чимало архаїчних рис [Тищенко-Монастирська 2020]. Перекладачі, переписувачі кримчацького тексту, що за стилем близький до перекладів Ніссіма Леві Чахчіра [пор. Erdal, Ianbay], поєднали знання османської та гебраїської писемних традицій. Стилістичною специфікою тексту є значна кількість синонімів на зразок *cıgar verdi ol han da ayttı* (5b:2) «відповів цар і сказав», паралельних конструкцій, як наприклад, *mayıl etkin tañrıñ enayetiñni da işitkin açqın enayetleriñni da korgun bustalıñ=larımızni* (14–15) «зглянься, Боже, і почуй, розплющ свої очі і поглянь на нашу пустку» та міжмовних синонімів гендіадіс на зразок *bahşışlar ve peşkeşler* (5b:5) «подарунки». Особливість стилістичних синонімів кримчацького тексту полягає у використанні міжмовної синонімії. Стилістичні фігури аналізованого фрагмента кримчацького рукопису представлені такими типами: власне тюркські, тюрксько-гебраїські, арабсько-тюркські, гебраїсько-арабські, арабсько-перські, персько-тюркські, арабсько-монгольські, арабсько-тюркські стилістичні синоніми.

Стиль релігійного тексту зумовлений чіткими канонами. Автори рукописів дотримуються цих канонів, копіюючи моделі, розроблені попередниками, а перекладачі транслюють ці моделі засобами своєї мови. Так передається певний колективний стиль, стиль певного періоду, напряму, сфери функціонування. Щоб зрозуміти вибір тієї чи іншої мовно-стилістичної одиниці у тексті, потрібно враховувати особливості стилістичної норми. Такі міжмовні синоніми, як *hurmet da sıy* «честь», *bahşış da peşkeş* «подарунок», *miçvah da şeraât* «закон» зустрічаємо й у кримсько-караїмському перекладі «Книги Даниїла» [The Crimean... : 589, 591, 597].

Стилістична синонімія є структурним засобом організації цього літургійного тексту. Засобом римованої прози слугує внутрішня рима, якої перекладачеві вдається досягти за допомогою декількох прийомів, а саме: початкової рими *da ... da* «і ... і», повторення суфіксів у сурядності (що є не обов'язковим у тюркських мовах), міжмовних синонімів. Ці засоби, по-перше, визначають ритм, по-друге, є основою паралелізму — головної ознаки досліджуваного тексту. Усі ці прийоми разом створюють ефект відлуння, звукових хвиль, інтенсифікації значення, що є важливими складниками літургійного стилю. В аналізованому кримчацькому тексті можна виокремити дві семантичні групи стилістичних синонімів, які утворюють гендіадіс.

I. Стилістичні синоніми, де два компоненти належать до одного семантичного поля, семантично подібні або взаємозамінні. Наприклад: *da tolendirmege suçlarını da kaparah etmege gunaa* (45b:13)² «відпустити гріхи», де *tolendirmege suçlarını* — «заплатити провину», *kaparah etmege gunaa* — «позбавити гріха жертвою».

II. Комбінації семантично різних компонентів, які поєднує спільний концепт. Такими є а) титули: *hanlarımızga agalarımızga da atalarımızga.. ki suç ettik saña* (43b:8–9) «нашим царям, вельможам і пращурам, які завинили тобі»; б) їжа: *qorhayırmen byim ol handan.. ki azirledi oşol aşınıznı.. da*

¹ Для порівняння див.: [The Crimean...], де розділ «Книга Даниїла» подібний до тексту Й. Габая, але не тотожний.

² Тут і далі цитуємо рукопис Йосипа Габая: сторінка (45b) : номер рядка (13).

oşol içkinizni (2b:13–14) «я боюся цього царя, що приготував ту вашу їжу і той ваш напій»; в) коштовності: *kumuş da altın* (50b:13) «срібло й золото»; г) укріплення: *yapılsın meydan=lıh da endek* (46b:2) «нехай буде збудовано укріплення», де *meydan=lıh da endek* «площа і рів».

Міжмовні стилістичні синоніми — типове явище при створенні внутрішньої рими у тюркських літературних творах османської та доосманської доби. Дослідники відзначають явище стилістичної синонімії у документах та літературних творах чагатайською, староосманською мовами [Tietze : 301; Prokosch : 39–42], де вживаються переважно усталені конструкції, зрідка — авторські. У кримчацькому перекладі старозавітної Книги Даниїла знаходимо такі приклади стилістичної синонімії:

1. Власне тюркські:

(1) *qarışıq ve turlu turlu cānāwārlār yollādı şēhēr içinēh adām paralamacah* (190:2–3)

різний та різний хижак-Pl. надсилати-Past3Sing місто всередину людина розірвати-Fut3Sing.

«Він наслав різних хижаків у місто, щоб розірвати людей».

qarışıq «різні», *turlu turlu* «різні».

Група власне тюркських гендіадіс містить типові літературні фрази на зразок *bil- oq-*, *bil- anla-*, які зустрічаються у найдавніших писемних пам'ятках [Ölmez : 29–30]:

(2) *da bilgeysin da anlagaysın çıhmaında soznuñ* (45b:16)

і знати-Opt2Sing і розуміти-Opt2Sing

«і нехай ти знаєш і розумієш».

2. Тюрксько-гебраїські:

(3) *qutarsın kel işralnı çahardan veh galutumuzdan* (192:14–15)

рятувати-Opt.2Sing прийди Ізраїль-Асс. Заслання-Abl. CONJ заслання-Poss.1Pl.Abl.

çahardan ve galutumuzdan (192:15)

«з нашого заслання»

galut <Heb. «заслання», *çahar* < Т. *çihar* «за межами».

Морфологічно інтегроване запозичення з іврити *galut* під впливом гармонії голосних має посесивний суфікс **-umuz**.

3. Арабсько-тюркські, тюрксько-арабські:

(4) *bir apta da yarimi ol aptanıñ batal eter qurban=ni ve armagan=ni* (46b:6–7)

NUM тиждень CONJ половина-Poss. DEM тиждень-Gen. забороняти AUX.Aor.3Sing жертва-Асс. CONJ приношення-Асс.

«за пів того тижня заборонить жертву і приношення»

qurban=ni ve armagan=ni

qurban <Аг. «жертва», Т. *armagan* «приношення».

(5) *vardır kişi hanlıhında ki nabiya=lıkı has tañrıñ vardır onda.. da kunlerinde atagnıñ balqıdı.. bilmek da aqıl da usuluq* (25b:14–15)

є людина царство-Loc. CONJ видіння-poss святий бог-Gen. є там CONJ день-Pl.Loc батько-Poss.2Sing.Gen сяти-Past знати-Inf. CONJ розум CONJ мудрість

«є у твоєму царстві людина, що має видіння святого бога, і у дні твого батька саяв, знання і розум, і мудрість знайшлися в ньому»

bilmek da aqıl da usuluq

«знати і розум, і мудрість»

Т. *bil-* «знати», *aqıl* <Аг. «розум», Т. *uslu* «розумний, розсудливий».

(6) *eger bildirmeseñiz maña tuşnu da taburunu bogumlar etilirsiz* (5b:2–3)

CONJ знати-Caus.Neg.Cond2Pl мені-Dat. сон-Асс. CONJ тлумачення-Poss.Асс. частина тіла-Pl. AUX. Pass.2Pl.

«якщо ви мені не поясните сон та значення, вас буде порубано».

Т. *tuş* «сон», Аг. *tabur~tabir* «тлумачення сну».

Арабські запозичення часто пристосовуються до тюркської фонології. У даному випадку спостерігаємо огублення *i>u* *tabir>tabur*.

(7) *talub da olca.. da mal olarga talar* (52b:15)

здобич CONJ здобич CONJ майно вони-Dat. грабувати-Aor.3Sing

«Всю здобич і майно він для них награбує».

(8) *yogarı tañrı ħanlĭh da buyukluk da ormet da sıy verdi* (27b:5)

верхній бог царство CONJ велич CONJ честь CONJ честь дати-Past.

«всвишній бог дав царство, і велич, і честь»

ormet da sıy «честь»

Аг. *ormet* «честь», Т. *sıy* «честь».

4. Гебрайсько-арабські:

У запозиченнях із семітських мов важко встановити мову походження. Наприклад, *miçvah da şeraât* «social justice» за Шульцем [Schulz : 197] є типовою іменниковою конструкцією біблійного івриту.

(9) *suç ettik da qıñırlıh ettik da raşâ lıh ettik da ħayın olduĥ.. da kettik miçvah larından da şeraâtlarından* (42b:15–16)

гріх робити-Past.3Pl і неправда-робити-Past.3Pl і злий-робити-Past.3Pl і зрада бути-Past.3Pl і піти-Past.3Pl припис-Pl.Poss3.Abl і припис-Pl.Poss3.Abl «ми грішили, і діяли неправдиво, і чинили зло, і зраджували, і відступили від приписів»

miçvah <Heb. «припис, вимога, наказ», *şeraât* <Аг. «припис, право, закон».

5. Арабсько-перські:

(10) *da ol degiştirir vahtlarni da zeman=larnı* (7b:6)

CONJ DEM. змінюватися-Caus.Aor. час-Pl.Асс CONJ час-Pl.Асс.

«І він змінить час»

zeman da vaĥıt (36b:3) «час»

zeman <Аг., *vaĥıt* <Р.

6. Персько-тюркські:

(11) *da eger duşunu da taburunu añlatsanız.. bahşışlar ve peşkeşler.. da buyuk sıy qabul etersiz elimden* (5b:5–6)

CONJ CONJ сон-Poss.Асс. CONJ тлумачення-Poss.Асс. поясни-ти-Cond.2Pl подарунок-Pl. CONJ подарунок-Pl. CONJ великий честь приймати-Aor.2Pl рука-Poss.1Sing.Abl.

«і якщо поясните мені сон і його значення, то дістанете від мене подарунки і велику честь»

bahşışlar ve peşkeşler

«подарунки».

7. Арабсько-монгольські:

(12) *saña tañrısı atalarımñıñ şukur etermen da maqtarmen* (7b:10)

ти-Dat. бог-Poss3Sing батько-Pl.Poss1Sing.Gen. хвала AUX.Aor.1Sing CONJ хвалити-Aor.1Sing

«Тобі, Боже моїх батьків, возноситиму хвалу і славитиму», де складне дієслово *şukur etermen* складається з іменника арабського походження *şukur*

та питомого допоміжного дієслова *etermen*. Дієслово *maqtarmen* «славити-му» — монгольського походження.

şukur etermen < Аг.Т., *maqtarmen* < М.Т. «славитиму».

8. Арабсько-тюркські:

Різні варіації однини та множини синонімів на позначення «народ»: *halq millet*, *halqlar milletler*, *halq millet=ler*;

(13) *tuşer ler edi cumleh halqlar milletler da tilleri baş urar ediler supatna altınnıñ ki turguzdu nebukadneçar han* (13b:4–5)

Падати-PastCont.Pl. весь народ-Pl. народ-Pl. CONJ мова-Pl голова AUX. PastCont.Pl ідол-Dat. золото-Gen. CONJ стояти-Caus.Past PN цар

«Упали всі народи, схилили голови перед золотим ідолом, якого звелів поставити цар Навуходоносор».

(14) *da mindan qoygun kegeş ki cumleh halq millet da til ki etse yangışlıh tañrıları ustune* (16:12–13)

CONJ я-Abl. класти-Imp. наказ CONJ весь народ народ CONJ мова CONJ робити-Cond. помилка бог-Poss.3Pl. Post.

«Поклади мій наказ, що весь народ і мову, якщо на їхнього Бога буде наклеп, буде покарано».

(15) *nebukadneçar han cumle halqlarga milletlerge da tillerge ki qonarlar cumle yerde.. esen=likiñiz çoqaysın* (17b:2–3)

PN цар весь народ-Pl.Dat. народ-Pl.Dat. CONJ мова-Pl.Dat. CONJ жити-Aor.Pl весь земля-Loc. добробут-Poss.2Pl збільшуватися-Imp.

«Цар Навуходоносор усім народам і мовам, що живуть на всій землі: нехай збільшиться ваш добробут».

(16) *da buyuklukunden ki verdi oña cumleh halq.. millet ler da tiller. qaltırarlar edi titrerler edi.. da qorharlar edi elinden* (27b:7–8)

«І від тієї величі, яку йому дав, усі народи тремтіли і боялися його».

(17) *da verdi ol tañrı daniel=ge kerem da raħem ler* (2b:11)

CONJ дати-Past DEM. бог Данієль-Dat. милість і милість-Pl.

«і дав бог Даніїлу милість»,

kerem «милість», *raħem* < Аг. *rahim* «милостивий».

Запозичені слова в основному адаптовані до кримчацької фонологічної структури, а також часто — і до морфологічної. У деяких прикладах є незначні відмінності між значенням ужитого слова і значенням синоніма, проте в більшості випадків наявні прямі міжмовні синоніми.

Найпоширенішими стилістичними синонімами є іменникові конструкції (*zeman da vahut* «час», букв. «час і час»). Трапляються також прикметникові (*qarışıq ve türlü türlü* «різні», букв. «різні і різні») та дієслівні (*şukur etermen da maqtarmen* «хвалитиму і славитиму») стилістичні синоніми. Дієслівні гендіадіс біблійної гебрійської описано Куком як «стилістичні синоніми, в яких обидва дієслова називають одну й ту саму дію» [Cook : 259–260]. Специфікою дієслівних синонімів кричацького фрагмента є: а) вживання складних дієслів, від синонімічних імен та допоміжних дієслів (*suç ettik da qıyırılıh ettik da raşaa lıh ettik* «ми завинили і чинили неправдиво, і чинили зло»); б) уживання конструкцій з простого дієслова та складного дієслова із синонімічним значенням (*şukur etermen da maqtarmen* «хвалитиму і славитиму»), в) уживання простих дієслів (*qaltırarlar edi titrerler edi* «вони тремтіли і тремтіли»). У більшості прикладів синоніми поєднані між собою сполучниками *da* «і», *ve* «і». Інколи іменні конструкції поширюються за допомогою вказівного займенника *oşol* «той»: *oşol aşırızni.. da oşol içkiñizni* (2b:13–14)

«ті ваші страви і той ваш напій». Дієслівні конструкції можуть мати поширювач-додаток: *da tolendirmege suçlarnı da kaparah etmege gınaa* (45b:13) «і сплатити провину, і відпустити гріхи».

Стилістичні синоніми іншомовного походження зафіксовані у рукописі Йосифа Габая лише в розділі з релігійними текстами та не трапляються у фрагментах, що містять фольклорні тексти. Як свідчить наш матеріал, міжмовні стилістичні синоніми використовуються не лише з декоративною функцією як «поетичний орнамент» [Fowler : 1221–1224]. Вони слугують як інструментом уточнення значення, з одного боку, так і засобом творення нового значення або його відтінків, — з другого. Уживання міжмовних синонімів також допомагає висловити значення множини, поняття збірності. Міжмовна синонімія, до того ж, є одним із засобів інтеграції запозиченого слова у мові.

ЛІТЕРАТУРА

- Тищенко-Монастирська О. О. Орфографічні особливості кримчацького рукопису джонк та писемна традиція кримчаків. *Мовознавство*, 2020, N 6. С. 22–31.
- Cook J. A. The Semantics of Verbal Pragmatics: Clarifying the Roles of Wayiiqtol and Weqatal in Biblical Hebrew Prose. *Journ. of Semitic Studies*. 2004. N 49 (2). P. 247–273.
- Erdal M., Ianbay I. The Krimchak book of miracles and wonders. *Mediterranean Language Review*. Wiesbaden : Harrassowitz, 2000. Vol. 12. P. 39–141.
- Fowler R. Figures of Speech. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford : Pergamon Press, 1994. Vol. 3. P. 1221–1224.
- The Crimean Karaim Bible / H. Jankowski et al. (Eds). Wiesbaden : Harrassowitz Verlag [Turcologica 119], 2019. Vol. 1, 2.1174 p.
- Lillas R. Hendiadys in the Hebrew Bible. An Investigation of the Applications of the Form. Doctoral Thesis. Gothenburg : University of Gothenburg, 2012. URL: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/29024/1/gupea_2077_29024_1.pdf (дата звернення: 13.10.2021).
- Ölmez Z. Kutadgu Bilig’de İkilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*. Ankara, 1997. Vol. 7. P. 19–40.
- Prokosch E. Tschagataische Grammatik unter Berücksichtigung des Substandarts. *Grazer Linguistische Monographien* 27. Graz [no publ.], 2009. 343 p.
- Schulz R. Integrating Old Testament Theology and Exegesis: Literary, Thematic, and Canonical Issues. *A Guide to Old Testament Theology and Exegesis*. Grand Rapids : Zondervan, 1999. Vol. 1. P. 185–205.
- Tietze A. Mustafa Ali of Galipoli’s Prose Style. *Archivum Ottomanicum*. Lisse : The Peter de Ridder Press, 1973. Vol. 5. P. 297–319.

REFERENCES

- Tyshchenko-Monastyrskaya O. O. (2020). Orfohrafichni osoblyvosti krymchatskoho rukopysu dzhonk ta pysemna tradytsiia krymchakiv. *Movoznavstvo*, (6), 22–31. [In Ukrainian].
- Cook J. A. (2004). The Semantics of Verbal Pragmatics: Clarifying the Roles of Wayiiqtol and Weqatal in Biblical Hebrew Prose. *Journal of Semitic Studies*, №49 (2), 247–273.
- Erdal M., Ianbay I. (2000). The Krimchak book of miracles and wonders. *Mediterranean Language Review*. Wiesbaden: Harrassowitz. Vol. 12, 39–141.
- Fowler R. (1994). Figures of Speech. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Pergamon Press. Vol. 3, 1221 – 1224.

- Lillas R. (2012). Hendiadys in the Hebrew Bible. An Investigation of the Applications of the Form. Doctoral Thesis. Gothenburg: University of Gothenburg. URL: https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/29024/1/gupea_2077_29024_1.pdf (last accessed: 13.10.2021).
- Ölmez Z. (1997). Kutadgu Bilig'de İkilemeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*. Vol. 7, 19–40.
- Prokosch E. (2009). Tschagataische Grammatik unter Berücksichtigung des Substandarts. *Grazer Linguistische Monographien* 27. Graz.
- Schulz R. (1999). Integrating Old Testament Theology and Exegesis: Literary, Thematic, and Canonical Issues. *A Guide to Old Testament Theology and Exegesis*. Grand Rapids: Zondervan. Vol. 1, 185–205.
- The Crimean Karaim Bible (2019). Jankowski et al. (Eds). Vol. 1–2. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [Turcologica 119].
- Tietze A. (1973). Mustafa Ali of Galipoli's Prose Style. *Archivum Ottomanicum*. Lisse: The Peter de Ridder Press. Vol. 5, 297–319.

O. O. TYSHCHENKO-MONASTYRSKA

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy
of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
E-mail: tyshchenko.monastyrskaa@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8515-1657>

**BORROWINGS AS A MEANS OF COINING STYLISTIC SYNONYMS IN
THE KRYMCHAK LANGUAGE**

Stylistic synonymy or hendiadys (Latinized from Old Greek ἐν διὰ δύοιν «one through two») is an important feature frequently detected in Ottoman Turkish literary standard texts. Simultaneously several scholars found it as a prominent feature of the Bible language, precisely in Old Testament. Thus, it is not surprising to find it in the fragment of Book of Daniel in Krymchak manuscript, Yosif Gabai's jonk, dated to the early 20th century, which is in the possession of the Crimean Ethnographic Museum. As linguistic data proves, Book of Daniel probably was translated much earlier in Ottoman period and represents Hebrew-Turkic translation literature. The translator employed hendiadys by using different strategies of combination, but usually they are two nouns, or two verbs connected by a conjunction. Phrases composed by Turkic and foreign words of the same meaning or synonymic loanwords with Turkic suffixes, expressing one notion. Stylistic figures found in the manuscript are represented by following types: Turkic-Hebrew, Hebrew-Arabic, Arabic-Persian, Persian-Turkic, Arabic-Mongolian, Arabic-Turkic. Some of them could be treated as religious hendiadys. Hendyadyoin is not attested in folklore texts of Yosif Gabai's Krymchak jonk, but in religion texts, which are variety of standard.

Key words: synonyms, Krymchak, Book of Daniel, hendiadyoin.

Дата надходження до редакції — 22.10.2021
Дата затвердження редакцією — 05.11.2021